

УДК 739.8

Юрій БУЛАХ

ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ АВТЕНТИЧНОСТІ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ІЗ ЗОЛОТА СКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ

Діагностика ювелірних коштовностей потребує відповідного обладнання та навичок у розпізнаванні періоду та географії їх створення, причетності до відповідної школи, майстра тощо. Використання різних за якісним і кількісним вмістом сплавів дорогоцінного металу, технології їх отримання, методів декоративного оздоблення, відповідно до історичного періоду, були різними і є свідченнями їх автентичності.

Розвиток українського золотарства на сьогодні досліджено не в повній мірі. Значний науковий внесок у вирішення цієї проблеми зробили Д. Щербаківський, М. Петренко, М. Постникова-Лосева та ін. [цит. за 1]. Дослідження способів наукової атрибуції ювелірних виробів, визначення їхніх стилістичних ознак і художніх достоїнств, ідентифікації матеріалу, методів виробництва та оздоблення частково розкриті в працях українських і російських вчених В. Квасниці, О. Мінжуліна та ін. [2–4]. Їхні роботи присвячені переважно вивченню історико-бібліографічних відомостей, характеристиці сюжету, опису конструктивних елементів виробів. Комплексу ж питань щодо визначення їхньої автентичності, на жаль, приділено недостатньо уваги: відсутні аналіз систематизації атрибуційних ознак, характерних для різних історичних епох, зокрема скіфського періоду, а також критерії її оцінювання.

Племена скіфів (VII ст. до н.е. – III ст. н.е.) зробили неоціненний внесок у ювелірне мистецтво. У скіфських курганах археологи відкрили чудові витвори стародавньої тореветики, які вражають розмаїттям форм, мистецьких стилів, технічною досконалістю.

При оцінці автентичності виробів цієї епохи є певні труднощі у визначенні *центру виробництва й часу*. Це пов'язано насамперед із тим, що частина виробів виготовлялася місцевими майстрами на території, де проживали кочові племена. Частина ювелірних виробів була привезена – куплена або захоплена під час військових походів. У той же час внаслідок торгівлі та міжплеменного обміну на територію України потрапляли різноманітні предмети, які були пов'язані з культурними традиціями інших народів. У зв'язку з тим, що в VII ст. до н.е. – I ст. н.е. контакти етнічних груп мали досить широкий

© Юрій Булах, 2010

характер, встановити належність ювелірних виробів до тієї чи іншої культури непросто. У культурі кочових народів помічено багато рис, що виявляються в манері оформлення предметів озброєння, особистого побуту, кінського спорядження [5].

У колекції Музею історичних коштовностей (м. Київ) скіфський стиль представлено у прикрасах одягу, зокрема штампованих пластинах із золота у вигляді оленя, коня, лося. Особливістю скіфських прикрас із зображенням тварин є те, що вони використовувалися для декорування як чоловічого, так і жіночого вбрання, а також зброї, кінських вуздечок, символів культу та влади. Стилізоване вирішення композиції, лаконізм та узагальненість форм надають фігурам своєрідної краси й відчуття внутрішньої енергії тварин. Фігурки оленя й коня з підігнутими ногами – поширений декоративний мотив у скіфському мистецтві. Його втілювали в дереві, кістці, металі.

У ювелірних прикрасах скіфських часів є художні елементи, які слугували засобами для вираження магічного змісту. Символіка, орнаментация та образотворчі мотиви – це своєрідна художня мова часу, яка відтворювала світоглядні уявлення суспільства.

Скіфам притаманне образне, символічне мислення, яке характеризувалося синкретизмом і полісемантизмом образів, більшою частиною зооморфних, наділених глибоким змістом [6]. Скіфи обожнювали й поклонялися силам природи – сонцю, вогню, вітру, грому, воді. За їхніми уявленнями божества здатні перетворюватися у різні тварини – коня, орла, барана. Оскільки міфологічні герої мали надприродну силу трансформуватися у декількох тварин, майстри створювали їх образи, поєднуючи тіла різних тварин, намагаючись відобразити повний цикл міфу.

Понад усе скіфи шанували сонце, від якого цілком залежало життя та добробут людини. Із цим могутнім світилом у скіфів асоціювався насамперед образ коня, який мав надприродну силу, яка, начебто, передавала царю безсмертя. Наприклад, домінуючою композицією у пекторалі з Товстої Могили є ярус побутової сцени, де за версією вчених відтворені фігури царського роду, коні та інші тварини. Крім цього, зображення орлів, лебедів також розглядалося як символічне втілення сонця.

У VII–VI ст. до н. е. тваринний стиль відрізнявся реалізмом виконання, винахідливістю у використанні простору, компактністю. У мистецтві Стародавнього Сходу одиночні зображення тварин зустрічаються досить рідко. Звичайно, вони входять до складу центральної частини композиції у вигляді божества чи його символу.

У ранньому скіфському мистецтві тварини зображували у спокійному стані (VI–V ст. до н. е.), але своєрідна особливість – зооморфні перетворення, коли частина фігури тварини перевтілюється в самотійний образ, – характерна для другої половини V ст. до н. е. Новий

стиль відрізняється динамізмом і експресією, поширенням композицій боротьби звірів і разом із цим посиленням орнаментальності відповідно до схематизації реальних форм.

Масовий археологічний матеріал IV–III ст. до н. е. відрізняється графічною схематизацією образів, перетворенням їх у лінійний орнамент: зображення стають плоскими, деталі позначаються різьбленими лініями. У цей час у скіфське мистецтво вливаються грецькі мотиви, у виробках відчутна деградація тваринного стилю.

Суттєвим фактором оцінювання автентичності є тиражування виробу, тобто визначення його як зразок масового виробництва чи виготовленим в одиничному екземплярі.

При вивченні тиражованих прикрас, які виробляли для скіфської знаті, варто враховувати, що матриці з популярними сюжетами переробляли. При постійних формах виробів (наприклад, пластин для оздоблення одягу) під час заміни старих форм на нові майстри іноді вносили деякі малопомітні деталі. Серед однотипних прикрас, знайдених в одному похованні, можна зустріти предмети, що були зроблені з використанням старих і нових форм. На деяких зразках, створених із застосуванням старої, можна побачити сліди ручної доробки – карбування або різьблення. Отже, оцінюючи автентичність скіфських виробів, окрім датування, символіки, виразності художнього стилю, розмірів, ваги, виду матеріалу, з якого вони зроблені, слід звертати увагу на якість та майстерність художнього виконання.

Наприкінці IV ст. до н. е. у міста Північного Причорномор'я (Ольвію, Херсонес, Пантікапей, Фанагорію та ін.) із Греції надходили унікальні художні твори із золота й срібла, які було виявлено в курганних похованнях і склепах. Ці пам'ятки мають велику історичну й художню цінність як для історії культури України, так і для Греції, тому що в останній такі речі не збереглися.

Для різних періодів розвитку скіфської культури Північного Причорномор'я були притаманні різноманітні типи прикрас. Золотими прикрасами в Скіфії користувалися як чоловіки, так і жінки. Престижними предметами особистого вбрання були золоті пластини-аплікації для одягу, пластини-діадеми головного убору, нагрудні прикраси (пекторалі, підвіски, гривни). Пластини-аплікації десятками й сотнями нашивали на одяг. Виготовляли їх переважно технікою карбування за допомогою металевих або дерев'яних матриць. Пластини прикрашали популярними серед скіфів мотивами: фігурами тварин, сценами полювання на звірів, рослинним візерунком, антропоморфними сюжетами, які представляли богів і героїв. Вони були круглі, чотирикутні, вирізані за формою певної композиції або рослинного візерунка й чітко відповідали за цією ознакою часу виготовлення [7].

У кінці VI і в V–IV ст. до н. е. найпоширенішим видом особистих прикрас були сережки. Вченим II ст. н. е. Поллуксом визначено їх 17 ти-

пів [8]. Для ювелірного мистецтва скіфського періоду характерні човноподібні, спірале-, диско-, кільцеподібні сережки, а також різних геометричних форм з рослинним, тваринним, міфологічним орнаментом, до яких кріпилися підвіски, розетки, фігурки. У музейних колекціях (разом із перснями) – це найбільша за кількістю категорія ювелірних пам'яток скіфського часу. Деякі з них рідкісні й не підлягали тиражуванню. До цієї групи слід віднести й скроневі підвіски, які разом із сережками були складовими елементами головного убору скіф'янки. У V–IV ст. до н. е. вони набули вишуканості, з'явилися скульптурні елементи, філігранні орнаменти заповнювали емаллю. Для цих прикрас характерна різноманітність і витонченість форм, конструкцій і декоративного оздоблення [9].

Серед різних верств населення популярними були й персні. Найпростіші серед них гладкі – дротяні каблучки з круглого або прямокутного в розрізі стрижня, найдавніші з яких історики відносять до VI ст. до н. е. Спіральні каблучки та декоративно-щиткові персні, виготовлені куванням, тисненням, вирізанням, іноді литтям, набули поширення у IV–III ст. до н. е. Зустрічаються персні з напаяними на щиток пластинками із рельєфними зображеннями. Ця категорія прикрас відноситься до масової продукції, її можна вважати продукцією місцевого виробництва [10].

Браслети були досить популярними в усіх прошарках скіфського населення. Їх носили чоловіки, жінки, діти, але в жіночих похованнях вони зустрічаються у чотири рази частіше, ніж у чоловічих, та у два, ніж у дитячих. Більшість браслетів зроблено з бронзи та міді, зрідка – із заліза та срібла. Перший вид браслетів – спіралеподібний, виготовлений із пластин або стрижнів, має закінчення у вигляді будь-якої фігурки, наприклад змії. Другий – майже зімкнуте кільце із стрижня або пластини із закінченням у вигляді голів тварин. Браслети носили на зап'ястях, біля і вище ліктя.

Гривни – металеві обручі з розімкненими кінцями – були одним із найпоширеніших видів прикрас у старовинному костюмі. Археологічні дослідження свідчать, що вже у III ст. до н. е. мідні й бронзові гривни носили представники верхівки різних племен на території Європи. У Північному Причорномор'ї прикраси у вигляді обруча також вважали знаком на особливу роль власника у суспільстві. На початку історії Скіфії (VII–VI ст. до н. е.) гривни носили тільки чоловіки, які належали до військової аристократії. Пізніше металеві обручі з'явилися серед жіночих прикрас, а також у вбранні дітей [8]. Гривни виготовляли з прямокутних і круглих у перетині стрижнів, інколи й дротяних, а в V–IV ст. до н. е. закінчення обручів майстри оформляли різноманітними об'ємними фігурами.

Намісто – вид нагрудної прикраси, яка в скіфський період представлена двома типами. Перший – з однакових намистин, які чер-

гуються з підвісками у вигляді плодів, насіння, голів тварин тощо. Другому типу характерна більша різноманітність елементів – розеток, пальметок, які чергуються із зерноподібними підвісками.

Блискучий талант античного художника виявився у створенні пекторалі – нагрудної прикраси скіфського царя. Триярусна композиція виділяється виключною гармонійністю та пропорційністю. Форма й сюжети пекторалі мають складне символічне значення. Вона є відбиттям великої культури, яка розкрила історико-культурні традиції побуту скіфських кочовиків, уявленням естетичних смаків та уподобань скіфського населення, розвитку ювелірної справи, пануючих релігійних вірувань.

У той же час еллінські торевети створювали предмети із зображенням культових та жанрових сцен із життя кочових племен. Так, на срібній чаші з кургану Гайманова Могила зображена багатофігурна композиція, яка представляє вельможних скіфів. Майстер вдало вписав великі за розміром фігури у форму посудини, ритмічно збудував композицію, кожний образ на чаші відтворено реалістично, тонким гравіруванням показані риси обличчя, пасма волосся, прикраси на одязі та зброї.

Важливою складовою підтвердження автентичності ювелірних виробів скіфського періоду є технічна експертиза, яка базується на порівнянні складу металевого сплаву з відомими зразками, які прийняті за еталон того часу та місця виготовлення, і на відповідності методу виготовлення предмета "еталонній технології". Вироби із золота для технічної експертизи є найскладнішою групою, оскільки ідентифікація базується на присутності або відсутності в металі таких домішок, як кадмій, цинк, іноді олово [11].

Доцільним є проведення аналізу золотого сплаву пам'яток на вміст основних домішок (срібла та міді) неруйнівними методами, зокрема рентгенофлуоресцентним. У стародавньому золоті проба визначається вмістом дорогоцінного металу в сплаві, який залежав від хімічного складу природної суміші золота та срібла, де головною домішкою було срібло, а не мідь та цинк. Присутність великої домішки міді є ознакою легування металевого сплаву або його вилучення з породи. Оскільки в давнину легування золота міддю практично не проводилося, тому необхідні додаткові дослідження. У багатьох похованнях кочовиків археологи знаходять ювелірні вироби із золота, срібла, електруму (природного сплаву золота та срібла). Із дорогоцінних металів стародавні майстри вмели виготовляти різні сплави. Дослідженнями українських учених складу золотих сплавів виробів скіфського золота встановлено використання лігатури. За їхніми твердженнями, предмети холодної клинкової зброї з кургану Товста Могила (IV ст. до н. е.) виготовлені із однорідного лігатурного сплаву золота середньої

проби 635 із вмістом міді від 2 до 3.5 % і незначних домішок цинку, заліза, олова та сурми [2; 3].

Дослідження пластин оббивки піхв меча з кургану поблизу с. Олександрівка (VI ст. до н. е.) також підтверджують використання лігатурного золота, однорідного та неоднорідного за пробою. Пластини з фігуркою кабана мають постійний склад сплаву (проба – 560, вміст міді – 3 %); сплав пластини з інкрустацією – неоднорідний: проба 560 із суттєвим додаванням міді (3–4 %) і проба 710 із незначною домішкою міді (до 1 %). Основні домішки лігатурного складу пластини з фігуркою кабана – цинк, залізо, сурма, молібден, в меншій кількості – олово, вісмут, телур і ртуть. На межі похибки у цих зразках фіксуються домішки миш'яку, кобальту й нікелю [2].

Із лігатурного сплаву були зроблені також золоті прикраси з Бердянського кургану (IV ст. до н. е.), проби сплавів – 550 і 460; вміст міді – 4.8 %. За даними мікрозондового аналізу встановлено домішки заліза, нікелю, кобальту, телуру, а мікроспектрального – залишки заліза, свинцю, олова, вісмуту. Багато прикрас вироблено з досить однорідного низькопробного золота, але іноді в основній масі зустрічаються високопробні ділянки (70–80 % золота). Характерною ознакою більшості досліджених виробів є високий вміст у золоті домішок міді (від 0.5 до 9, іноді до 12.5 і навіть 23 %). У деяких зразках досить багато ртуті, інколи заліза та олова. Отже, переважна кількість вивчених зразків є сплавами, отриманими в процесі виготовлення тієї чи іншої лігатури. Для цього використовували низькопробне золото, на що вказують такі домішки в ньому, як телур і марганець [3].

Важливою ознакою автентичності ювелірного виробу є застосування певних технічних прийомів, які в кожному історичному періоді мали власні особливості. На ранньому етапі розвитку ювелірного ремесла, зокрема у киммерійську добу, частіше використовували техніку лиття. У скіфсько-сарматський період метод лиття застосовували дуже рідко, оскільки при цьому втрачається метал і важко отримати чіткі відливки з високопробного золота [4].

Діагностика методу лиття враховує такі ознаки: складність конструкції форми, присутність пор, наявність в нижній частині шорсткості поверхні від форми з піску та слідів від форми, масу виробу.

Виготовлення виробів із дорогоцінних металів, особливо в IV ст. до н. е., часто здійснювалося технікою штампування й карбування з кованого листа. Про це свідчать знахідки бронзових штамів, а також виробів, виготовлених цими способами. При штампуванні майстри розміщували на м'яку подушку зі смоли тонку пластинку золота, на яку натискували накладеним зверху штампом. Діагностика методу штампування здійснюється за ознаками плавних рельєфних ліній форми, простої конструкції, найчастіше площинної композиції, незначних зморщок у кутових місцях, відносно малої товщини деталі.

У виробництві карбованих художніх виробів застосовували дерев'яні форми-матриці. При рельєфному карбуванні дрібних речей дерев'яну форму використовували багато разів для виготовлення цілої серії однорідних предметів. Із кінця III і в II ст. до н. е. в зв'язку із занепадом металообробки рельєфне карбування як цілих предметів, так і окремих деталей часто замінювали литтям.

Із IV ст. до н. е. майстри володіли технікою паяння. Припоєм слугували легкоплавкі сплави, які майже непомітно відрізнялися від предмета, а для напаявання зерен філіграні на витончені й дрібні вироби інколи використовували ртуть.

Декорування ювелірних виробів здійснювали простими й складними методами, діагностика яких не викликає великих труднощів. При виконанні штампування та різьблення золото тільки деформується, але не дає відходів, а гравірувальних робіт – золото зрізається. Спосіб гравірування рідко використовували при виготовленні виробів із тонкого листового золота – воно характерне для декорування масивних виробів. Різані лінії на виробках нагадують неглибокі жолобки. Більш глибокі V-подібні лінії характерні для гравірування, виконаного сучасними сталевими інструментами. Також золоту поверхню можна обробити інструментом, схожим на різець (гравірування "тремоло"), проте він залишає зигзагоподібний слід. Простіші орнаменти продряпувалися на золоті металевим гострим стрижнем.

Під час експертизи античних ювелірних виробів про справжність можна судити за наявністю зерні й особливого виду філіграні, яка, як правило, не дублюється сучасними фальсифікаторами. Антична грануляція закріплюється на основі за допомогою припою, який отримано шляхом відновлення введеного під кульки куприту або малахіту до міді та взаємодією останньої із золотом. Філігрань виготовлялася з кованого листа, розрізаного на тонкі смужки, які перекручувалися й додатково прокатувалися між дерев'яними поверхнями або декоративно оброблялися різцем. Протягування дроту крізь філь'єри відмічається в більш пізній період. Унаслідок такого методу по довжині дроту залишається "лінія шва", яка відсутня в підробках та копіях. Розповсюдженим методом декорування були так звані "плетінки", отримані звиванням двох смужок. Укладені паралельно, але з різним нахилом витків, смужки утворювали ялинковий орнамент [11].

Заключною обробкою гладких поверхонь ювелірних виробів були шліфування або полірування. Обробку філігранних виробів здійснювали розчинами солей, галунів або сечовини. Нанесення тонкого золотого листа (фольги) на поверхню металевого виробу здійснювали нагріванням із одночасним поліруванням. Іншим способом наносили на поверхню амальгаму – суміш золота й ртуті, яку підігрівали, ртуть випаровувалася, залишаючи рівний, золотий шар, який полірували до блиску.

Отже, дослідження, що виявляють конструктивні та технологічні характеристики ювелірного мистецтва скіфського періоду, перебувають у стадії становлення, проте вже сьогодні вони уможливають певною мірою згрупувати предмети за діагностичними ознаками, зокрема за часом виготовлення, географією створення, видами, технологією виготовлення, майстрами, школами тощо. Така робота для експертної діяльності в сфері підтвердження автентичності є дуже необхідною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Артюх Т.* Експертиза та оцінка ювелірних прикрас скіфсько-сарматського періоду / Т. Артюх, В. Індутний, О. Підвисоцька // Коштовне та декоративне каміння. — № 4 (34). — 2003. — С. 3—29.
2. *Квасниці В. Н.* К вопросу о технической экспертизе древних золотых изделий / В. Н. Квасниці, Е. П. Подвысоцкая. — СПб. : Ювелирное искусство и материальная культура, 1997. — С. 33—34.
3. *Квасниці В. М.* Про хімічний склад золотих виробів / В. М. Квасниці, І. М. Бондаренко, О. П. Підвисоцька : матеріали наук. конф. Музею іст. коштовностей України ["Музейні читання"]. — К. : Фенікс, 2001. — С. 14—25.
4. *Мінжулін О. І.* Реставрація творів з металу / О. І. Мінжулін. — К. : Лібра, 2000. — 227 с.
5. *Онайко Н. А.* К художественно-технической характеристике золотых оттисков / Н. А. Онайко // Советская Археология. — 1979. — № 1. — С. 263—267.
6. *Черненко Е. В.* Лицарі великої Скіфії / Е. В. Черненко : каталог виставки "Золото степу. Археологія України". — Київ ; Шлезвіг : Вахгольц Ноімюстер, 1991. — 321 с.
7. *Клочко Л. С.* Деякі типи нашивних металевих прикрас із скіфських поховань у колекції музею історичних коштовностей України / Л. С. Клочко, С. А. Березова : матеріали наук. конф. Музею іст. коштовностей України ["Музейні читання"]. — К. : Фенікс, 1999. — С. 37.
8. *Кузьміна Е. Е.* Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев / Е. Е. Кузьміна. — М. : Наука, 1976. — С. 58.
9. *Дайфи У.* Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV века до н. э. / Уильям Дайфи, Джек Огден. — Мюнхен : Артограф Компад, 1989. — 272 с.
10. *Березова С. А.* Персні із скіфських пам'яток в колекції Музею історичних коштовностей України : матеріали наук. конф. / С. А. Березова : матеріали наук. конф. Музею іст. коштовностей України ["Музейні читання"]. — К. : Фенікс, 2001. — С. 41—53.
11. *Косолапов А. И.* Некоторые аспекты экспертизы исторического металла / Сборник материалов по экспертизе художественных произведений. — СПб. : Формика, 1995. — С. 137—141.